

UOT 808.5

Kəmalə Teyyub qızı Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: kemale.mehdiyeva.1969@mail.ru

DİKSIYA SƏHNƏ DANIŞIĞININ VACİB VƏ AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Xülasə: Səhnə danışıqı üzrə mükəmməl vərdiş və bacarıqlar əldə edilməsində danışıq texnikasına düzgün yiyələnmənin mühüm əhəmiyyəti vardır. Danışıq texnikasının əsas bölmələrindən biri diksiyadır. Diksiya-sözlərdəki hər bir səsin qüsursuz deyilişi, sözlərin və ifadələrin tələffüzünün aydınlığı deməkdir. Diksiyanın təmizliyi və düzgünlüyü aktyora düşüncələrini dinləyiciyə ifadəli və dəqiq çatdırmağa kömək edir. Gözəl diksiya nitq mədəniyyətinin vacib və ayrılmaz keyfiyyətlərindəndir.

Açar sözlər: diksiya, artikulyasiya, aktyor, tələffüz, çalışma

Peşəsi danışıqla bağlı olan insanlar üçün yaxşı diksiya ayrılmaz bir nitq fəaliyyətidir. Diksiya – sözlərdəki hər bir sait və samit səslərin qüsursuz deyilişi, sözlərin və ifadələrin tələffüzünün aydınlığı deməkdir. Diksiyanın təmizliyi aktyora düşüncələrini dinləyiciyə ifadəli və dəqiq çatdırmağa kömək edir. Danışanın diksiyasında hər hansı bir qüsurun olması dinləyicilərin diqqətini nitqin məzmunundan yayındırır və anlaşılmazlıq yaradır. Səhnədən isə “deyilmiş mətni geri qaytarmaq, anlaşılmayanları ayırd etmək üçün göstərilən tamaşanı dayandırmaq qeyri-mümkündür. Pis danışıq bir-birinin ardınca anlaşılmazlıq yaradır. Bu anlaşılmazlıqlar üst-üstə yığılır, pyesin mənasını, mahiyyətini dumanlandırır və ya tamamilə pərdələyir. Bu zaman tamaşaçılar əsəbiləşir, bir-biri ilə danışmağa və nəhayət öskürməyə başlayır” [1]. Bu cür halların yaranmaması üçün aktyorun qüsursuz diksiyası və ifadəli tələffüzü olmalıdır.

Danışığın təsirliliyi və ifadəliliyi, danışıq aparatının tərbiyələndirilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Mükəmməl danışıq texnikasına malik olmayan tələbə-aktyor, rejissor yaxud bədii qiraətçi qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilməz. Buna görə də onlar ardıcıl olaraq öz diksiya, səs və tənəffüslərini təkmilləşdirməyə cəhd etməlidirlər. Hər bir tələbə-aktyor danışıqının ifadəli olması üçün diksiyasında olan müsbət və mənfi cəhətləri hiss etməli, birincini inkişaf etdirməli, ikincini isə aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

Təmiz, qüsursuz, aydın və anlaşılıq diksiya təkcə aktyorlar üçün deyil, peşəsi danışıqla, sözlə bağlı olan müəllimlər, aparıcılar, jurnalistlər, iş adamları,

siyasi liderlər və başqaları üçün də son dərəcə vacib keyfiyyətlərdəndir. Gözəl diksiya nitq mədəniyyətinin vacib və ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Səhnə sənətində, aktyor yaradıcılığında diksiyanın əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etməliyik ki “o səhnə danışığının elə bir keyfiyyəti, elə ifadə vasitəsidir ki, onunla aktyorun tələffüz etdiyi hər bir səs, söz və cümlələr tamaşa salonunun hər yerində oturmuş tamaşaçıya aydın çatır və güclü təsir edir” [2].

Tələffüz zamanı danışığ səsələrinin aydınlığı danışığ aparatında yerləşən bütün üzvlərin normal düzülüşündən və eyni zamanda dildə olan sait və samit səsələrin düzgün artikulyasiyasından çox asılıdır. Əgər danışığ aparatında bu və ya digər çatışmazlıqlar və qüsurlar varsa, bu sözlərin düzgün deyilişinə maneçilik törədərək nitqin anlaşılmasını çətinləşdirəcək. Danışığ aparatında olan qüsurlar yaranma səbəbinə görə iki yerə ayrılır: üzvi (anadangəlmə) və qeyri-üzvi (sonradan yaranan) qüsurlar. Bəzi insanlarda danışığ zamanı alt çənənin mütəhərrikiyinin zəifliyi tələffüzdə süstlüyə, ləngiməyə səbəb olur. Belə hallarda deyilənlər yaxşı qavranılmır və dinləyicilərdə anlaşılmazlıq, gərginlik yaradır. Nəhayət dinləyici yorulur və diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Elə diksiya qüsurları da vardır ki, onlar üzvi xarakter daşımır, yəni anadangəlmə deyildir, sonradan yaranmışdır. Belə ki, danışığ aparatı üzvlərinin normal düzülüşünə baxmayaraq, müəyyən səsələr düzgün artikulyasiya edilmir, sözlərdən səsələr düşür, sözlərin əvvəli eşidilmir, axırı isə “yeyilir” və s. Bu cür qüsurların səbəbi çox vaxt uşaqlıqdan ailədə, orta məktəbdə ibtidai siniflərdən nitqə “laqeyd yanaşma” nəticəsində baş verir. Bəzən valideynlər öz övladları ilə “uşaq dilində” danışır, qüsurları düzəltmək əvəzinə onları daha da dərinləşdirirlər. Nəhayət qüsurlu danışığ bir növ vərdişə çevrilir. Bəzən ətrafdakıların nöqsanlı danışığının təsiri nəticəsində də uşaqlarda diksiyaya laqeyd və etinasız münasibət yaranır. Ən çox müşahidə olunan qeyri-üzvi qüsurlardan biri də həddən artıq ləng və anlaşılmaz nitqdır. Belə danışığ zamanı dodaqlar çətinliklə hərəkət edir, dişlər sıxılır, alt çənə demək olar ki aşağı yaxşı enmir, sanki danışan ağzında nə isə gizlədib, sözlər çətinliklə, ağır-ağır tələffüz olunur. K.S.Stanislavski bu cür danışığı “balın içərisinə düşmüş milçəklərlə müqayisə edirdi” [3].

Bu cür ölgün artikulyasiya və dodaqların passivliyi nəticəsində bəzi sözlərdə dodaq saitləri ([o], [ö], [u], [ü]) damaq saitləri ([a], [ə], [ı], [i], [e]) ilə əvəzlənir. Məsələn: uşaq əvəzinə *ışaq*; uzaq əvəzinə *ızaq*; üzük əvəzinə *izik*; üzüm əvəzinə *izim* və sair bu kimi tələffüz qüsurlarına tez-tez rast gəlinir.

Nitq prosesində tez-tez qarşılaşdığımız anadangəlmə olmayan qeyri-üzvi diksiya qüsurlarından biri də tələsik danışığıdır. Tələskənlik “bir sürücünün qəza törətməsinə necə səbəb olursa, danışanın da çaşmasına səbəb olur... Danışan

adamin nitq sürətini tənzimləməməsi onun nitqini bərhad hala salır” [4]. İti templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə danışmaq zamanı sözlərin əvvəlindən, ortasından və axırından ayrı-ayrı səslər və ya hecalar düşür, sözlərin əvvəli və axırı “udulur”, səslər qarışdırılır, sözlər “ağızdan tökülür”, bitişik tələffüz edilir. Məsələn: müəllim əvəzinə *məəlm*, salam əvəzinə *saam*, bizə gəldi əvəzinə *bizəldi*, gəl gedək əvəzinə *gəgedəy*, gətirdi əvəzinə *gətidi*, ona görə əvəzinə *oagörə* və s. kimi qüsurlu tələffüz tərzinə də rast gəlinir.

K.S.Stanislavski bu cür danışmaq qüsurlarından bəhs edərək yazır. “Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağızın yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz, başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Sözlərdə ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır” [5].

Teatr məktəblərində aktyorluq ixtisasında təhsil alan tələbə-aktyor səhnə danışığı müəlliminin köməyi ilə nitqindəki çatışmazlıqların səbəblərini başa düşməli və onları şüurlu surətdə düzəltməyə çalışmalıdır. Diksiya üzərində gündəlik və sistemli şəkildə çalışmaq, özünə nəzarət etməklə yaxşı nəticələrə nail olmaq olar. Düzgün və dəqiq diksiyaya yiyələnmək üçün ilk növbədə dildə olan sait və samit səslərin hər birinin öz məxrəcində tələffüz edilməsi son dərəcə vacibdir. **Məxrəc (artikulyasiya)** nitq prosesində bu və ya digər səsin yaranmasında danışmaq üzvlərinin aldığı vəziyyətə deyilir.

Artikulyasiya çalışmaları isə birlikdə **artikulyasiya gimnastikası** adlanır. Artikulyasiyanın məşqi aydın, təmiz, anlaşıqlı və ifadəli diksiya üzərində işin başlanğıcıdır. Bu növ çalışmalar dil, dodaq, çənə əzələlərinin möhkəmləndirilməsi, eyni zamanda əzələ gərginliyindən azad olunması məqsədi daşıyır. Sözlərin tələffüzündə danışmaq üzvlərinin bir vəziyyətdən digərinə asanlıqla və tez keçməsi üçün onları fəallaşdırmaq, elastikliyi artırmaq, ölgünlüyü aradan qaldırmaq baxımından artikulyasiya çalışmalarının köməyi əvəzsizdir. Aktyor təkcə səhnədə deyil, eyni zamanda filmlərin səsləndirilməsində (dublyaj), televiziya tamaşalarında, hətta səhnə arxasında mahnı ifa edərkən və ya mətn oxuyarkən belə artikulyasiyasına nəzarət etməyi unutmamalıdır. Çünki artikulyasiyanın dəqiqliyini “aktyorun nəzakəti” adlandırırlar. Gerçək həyatda da diqqətsiz artikulyasiya həmsöhbətə qarşı hörmətsizlik kimi qəbul edilir. Səhnə danışığı təcrübəsində çox faydalı olan bir sıra artikulyasiya çalışmalarını nəzərə çatdırmaq lazımdır.

Dilin məşqi üçün çalışmalar. “Dilin udulması” çalışması. Çalışma dörd sayında icra edilir. Bir sayında ağız gen açılır, iki sayında dili üst dişlərin yuvaqlarında yaxınlaşdırmalı, üç sayında dili sərt damaq istiqamətində damağa sürtməklə arxaya aparmalı, dörd sayında ağız bağlamalı. **“Saat əqrəbləri” çalışması.** Çalışma altı sayında icra edilir. Bir sayında ağız gen açılır, dil çölə

çıxaraq sanki saatın əqrəblərini göstərir. İki sayında saat 12:00 göstərmiş kimi dil üst çənəyə doğru hərəkət edir (bacardıqca çox uzatmalı), üç sayında saat 18:00 göstərmiş kimi dil aşağı istiqamətlənir, dörd sayında dil saat 15:00 göstərmiş kimi sol yanağa doğru hərəkət edir, beş sayında isə dil saat 09:00 göstərmiş kimi sağ yanağa tərəf istiqamətlənir. Altı sayında ağız bağlanmalı. **“İlan dili” çalışması.** Çalışma üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız gen açmalı, iki sayında dili iti sürətlə (ilan dili kimi) çölə çıxarmalı, üç sayında dili içəri salmaqla ağız bağlamalı. **“Rəngsaz” çalışması.** Çalışma üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız gen açılır, iki sayında dilin ucu sanki rəngsaz fırçası kimi üst damağı boğazdan başlayaraq üst dişlərin yuvaqlarına doğru “rəngləməyə” başlayır, üç sayında ağız bağlamalı. **“At tappıltısı” çalışması.** Çalışma üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız bir qədər açmalı, iki sayında dili üst damağa doğru qaldırmalı, sonra cəld bir hərəkətlə at tappıltısının səsinə təqlid etməli, üç sayında ağız bağlamalı. **“Ağacdələn” çalışması.** Çalışma üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız gen açmalı, iki sayında dili iti sürətlə üst dişlərin yuvaqlarına döyücləməli (ağacdələnin dimdiyi kimi), üç sayında ağız bağlamalı. Bütün çalışmaları 6-8 dəfə təkrarlamaq.

Dodaqların məşqi üçün çalışmaları. I çalışma dörd sayında icra edilir. Bir sayında ağız bağlı vəziyyətdədir, iki sayında üst dodağı üst diş ətinə doğru çəkməli, üç sayında üst dişləri tam göstərməklə bir qədər bu vəziyyətdə qalmalı, dörd sayında üst dodağı aşağı endirib ağız bağlamalı. Çalışmanı 4-6 dəfə təkrarlamaq. Dodaqları gərginlikdən azad etməli. Bunun üçün dodaqları sərbəst şəkildə üst-üstə qoymalı, qarışıq – diafraqmatik tənəffüsdən istifadə etməklə burunla nəfəs almalı və havanı kipləmiş dodaqlardan üfürməli. **II çalışma** dörd sayında icra edilir. Bir sayında ağız bağlı vəziyyətdədir, iki sayında alt dodağı alt diş ətinə doğru çəkməli, üç sayında alt dişləri tam göstərməklə bir qədər bu vəziyyətdə qalmalı. Üst dodağı tərpətməməli. Dörd sayında alt dodağı ilkin vəziyyətə gətirib ağız bağlamalı. Çalışmanı 4-6 dəfə təkrarlamaq. Dodaqları gərginlikdən azad etməli. **III çalışma** dörd sayında yerinə yetirilir. Bir sayında ağız yarı açıq vəziyyətdədir. İki sayında üst dodağı üst dişlərin üzərinə, alt dodağı isə alt dişlərin üzərinə eyni vaxtda tarım çəkməli, bu zaman dodaqların küncünü ağızın içərisinə yönəltməli. Üç sayında bir qədər bu vəziyyətdə qalmalı, dörd sayında ağız ağır-ağır bağlamaqla ilkin vəziyyətə qayıtmalı. Dodaqları gərginlikdən azad etməli. **IV çalışma** üç sayında yerinə yetirilir. Bir sayında dişləri bir-birinin üzərinə sakit vəziyyətdə qoymalı. İki sayında dodaqları birlikdə iti sürətlə əvvəlcə irəli uzatmalı, sonra isə cəld hərəkətlə geri – yanlara dartmalı, dişləri göstərməməli, 4-6 dəfə bu hərəkəti etməli. Üç sayında ilkin vəziyyətə qayıtmalı. Sonda dodaqları gərginlikdən azad etməli. **V çalışma** üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız azca açıq vəziyyətdədir. İki sayında U və I saitlərini əvvəlcə ağır, sonra orta, daha sonra sürətli tempdə

səssiz tələffüz etməli (dodaqlar irəli və geri hərəkət edir). Üç sayında eyni işi Ü və İ saitləri ilə görməli. Dörd sayında çalışmanı bitirməli. Çalışmanı 8-10 dəfə təkrarlamalı. Dodaqları gərginlikdən azad etməli.

Qeyd etdiyimiz kimi çənələr səslərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alt çənə hərəkətli olduğu üçün daha fəaldır. Buna görə də bütün məşqlər alt çənəni idarə edən əzələlər tərəfindən həyata keçirilir. Çənə əzələlərinin passivliyi çənə hərəkəti ilə tələffüz edilən səslərin düzgün deyilə bilməməsinə səbəb olur. Bu baxımdan alt çənənin məşqi üçün nəzərdə tutulan çalışmaları icrası zəruridir.

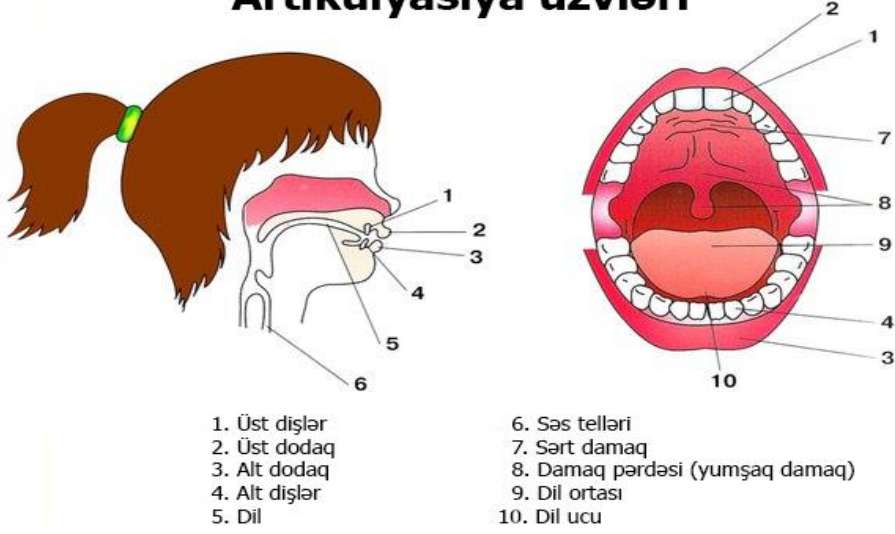
Alt çənənin məşqi üçün çalışmaları. I çalışma üç sayında icra edilir. Bir sayında ağız açmalı, alt çənəni sərbəst saxlamalı. İki sayında alt çənəni sağa-sola hərəkət etdirməli. Üç sayında ağız bağlamalı. **II çalışma** üç sayında icra edilir. Bir sayında alt çənəni sərbəst şəkildə aşağı endirməli, iki sayında sağ əlin üst hissəsi ilə çənəni döyəcləməli, eyni vaxtda L samitini uzun tələffüz etməli. Üç sayında hərəkəti tamamlamalı. **III çalışma** üç sayında icra edilir. Bir sayında alt çənəni əlləri yumruq şəklində tutaraq sıxmalı. İki sayında ağız açmalı, alt çənəni aşağı endirməli. Bu zaman yumruqlarla çənəyə müqavimət göstərməli, bir növ çənəni qapatmağa çalışmalı. Üç sayında ilkin vəziyyətə qayıtmalı. **IV çalışma** üç sayında icra edilir. Bir sayında vəziyyət üçüncü çalışmada olduğu kimidir. İki sayında ağız açaraq [o], [ö], [e], [ə] və [a] sait səslərini tələffüz etməli (yumruqların müqavimətinə qarşı çıxaraq). **V çalışma** üç sayında icra edilir. Bir sayında vəziyyət dördüncü çalışmada olduğu kimidir. İki sayında çənəni sıxmış yumruqların müqavimətinə qarşı çıxaraq açıq saitlərin daha çox işləndiyi hər hansı bir yanılmacı tələffüz etməli. Məsələn: “*Ağ balqabaq, boz balqabaq; boz balqabaq, ağ balqabaq*”. Və ya “*Ağ inək o tayda ayağın yalayır, nənəm bu tayda ağın yamayır*”. Və yaxud “*Ay axır çərşənbə axşamı! Gəlmişəm sənənlə çərşənbələşməyə, çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm*”. Yanılmacları əvvəlcə səssiz, sonra isə səslə tələffüz etmək lazımdır. Üç sayında ilkin vəziyyətə qayıtmalı.

Alt çənə çalışmalarını icra edərkən bir qədər diqqətli olmaq lazımdır ki, məşqlər zamanı çənə oynadı əzələsinin zədələnməsi baş verməsin.

Artikulyasiya gimnastikasına aid olan çalışmalarda göstərilən dil, dodaq və çənə hərəkətləri dəqiq və düzgün yerinə yetirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, ilk vaxtlarda məşqə başlayarkən danışıq aparatına nəzarət etmək məqsədilə kiçik güzgülərdən istifadə etmək lazımdır. Çalışmalara sakit tempdə başlamalı, sonra isə get-gedə tempi artırmaq məsləhət görülür. Məşq zamanı özünə nəzarət etmək lazımdır ki, yalnız danışıq orqanları: dil, dodaqlar, çənələr işləsin. Alın, gözlər, burun və ümumilikdə bütün bədən sakit vəziyyətdə qalmalıdır.

Çalışmaların gündəlik məşq olunması artikulyasiya aparatı əzələlərinin yaxşı işləməsinə səbəb olur və onu danışığa hazırlayır.

Artikulyasiya üzvləri

Ədəbiyyat siyahısı:

1. К.С.Станиславский Собр.соч. в 8 томах. III М.Искусство. 1955. стр. 70
2. Ə.Quliyev. Səhnə danışığı. Dərslik. Bakı 2011. səh. 224
3. Стеническая речь. Учебник. М.Гитис. 2006 ст. 289
4. Cəlalə Nəzəroğlu. Danışıqla həyatı qazan. Bakı. 2016
5. К.С.Станиславски. Мənim sənət həyatım. Bakı. 1963. səh. 62

Камала Тейюб кызы Мехдиева

**ДИКЦИЯ КАК ВАЖНАЯ И НЕОТЪЕМЛЕМАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ
СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

Резюме: Правильное владение техникой речи имеет важное значение для приобретения совершенных навыков и привычек сценической речи. Одним из основных разделов техники речи является дикция. Дикция означает безупречное произношение каждого звука в словах, четкость произношения слов и выражений. Чистота и правильность дикции помогают актеру выразительно и точно донести свои мысли до слушателя. Красивая дикция - одна из важных и неотъемлемых качеств культуры речи.

Ключевые слова: дикция, артикуляция, актёр, произношение, упражнение.

Kamala Teyyub gizi Mehdiyeva

**DICTION AS AN IMPORTANT AND INTEGRAL PART
OF STAGE SPEECH**

Summary: Proper mastery of speaking technique is important in acquiring perfect habits and skills for stage speaking. One of the main sections of conversation technique is diction. Diction means perfect pronunciation of each sound in words, clarity in pronunciation of words and phrases. The purity and correctness of diction helps the actor to convey his thoughts to the listener expressively and precisely. Beautiful diction is one of the important qualities of speech culture.

Key words: diction, articulation, actor, pronunciation, exercise.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.09.2022

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Cəfərov**